

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

اصل مقاله

قسمت دوم

[روح الجنان و روح الجنان] ۱

این تفسیر که به [تفسیر ابوالفتوح رازی] معروف است یکی از آثار گرانقدر فرهنگ اسلامی و از تفاسیر مهم و پربار تشیع است. اسلامی و از تفاسیر مهم و پربار تشیع است. تفسیر ابوالفتوح در قرن ششم هجری نگاشته شده است. تا آن روز پژوهشهای قرآنی و تفسیری عالمان اسلامی بیشتر به زبان عربی سامان یافته بود و این تفسیر گر چه اولین تفسیر پارسی نیست ۲ ولی از مفصل ترین مهمترین بزرگترین و معتبرترین تفاسیر زبان فارسی است.

انگیزه تالیف:

مؤلف بزرگوار پس از آن که تفسیر قرآن کریم را از مواهب الاهی شمرده به تبیین شرایط لازم برای مفسر پرداخته و برای مفسر اطلاع بر علوم ادبی آشنائی به دانش کلام و حکمت و آگاهی به اصول فقه و فقه در حد فقهت و اجتهاد و تسلط بر دیگر علوم اسلامی را لازم دانسته است. در انگیزه نگارش کتاب خود چنین نوشته است:

[پس چون جماعتی از دوستان و بزرگان از امائل و اهل علم و تدین اقتراح کردند که در این باب جمعی باید کردن چه اصحاب ما را تفسیری نیست مشتمل بر این انواع واجب دیدم اجابت کردن ایشان و وعده دادن به دو تفسیر: یکی به پارسی و یکی به تازی جز که پارسی مقدم شد بر تازی برای آن که طالبان این بیشتر بودند و فایده هر کس بدو عامتر بود. و این کتاب انشاء الله از میانه اطناب و اختصار بود. اطنابی که ممل نباشد و اختصاری که مخمل نباشد] ۳

در همینجا یادآوری می کنیم که گویا وعده شیخ درباره تفسیر [عربی] تحقق نمی پذیرد و وی موفق به نگارش آن نمی شود و آنچه در برخی از شرح حالها آمده است که وی تفسیری نیز به عربی داشته است ۴ استنباطی است از

همین مقدمه و این چنان که روشن است نشانگر تصمیم وی برای نگارش [تفسیر عربی] است و بهیچ روی دلالت بر نوشته شدن آن ندارد.

آقای ابن یوسف شیرازی نوشته اند:

[...] و وعده کرده اند که پس از اتمام این تفسیر دیگری که نیز جمعی از دانشمندان خواهش کرده اند به زبان عربی تالیف نمایند ولی تفسیر عربی ایشان در دست نیست و ظاهر آن است که موفق به تالیف آن نشده والا این شهر آشوب و منتجب الدین حتماً آن را نقل می کرده اند] ۵

و نیز در جای در این زمینه نوشته اند:

[واژه تفسیر عربی وی که در مقدمه این تفسیر تالیف آن را وعده داده اند اثری نیست. نگارنده شنیده بود که دانشمند معاصر آقای شیخ آقا بزرگ طهرانی دام عمره و توفیقه مولف کتاب بزرگ [الذریعه الی تصانیف الشیعه] به نسخه ای از این تفسیر دست یافته شرحی به ایشان عرض و استعلام از واقع نمود. در جواب مرقوم فرموده اند: که من تا به حال بدان دست نیافته ام لیکن یکی از هندیها که به عتبات مشرف شده بود وجود آن را در یکی از کتابخانه های هند خبر داد و بنا شد که نمونه ای از آن را در مراجعت بدانجا استنساخ و برای ما بفرستد اما تاکنون نفرستاده است] ۵ .

چگونگی تدوین :

مولف پیش از شروع به تفسیر ضمن هفت فصل اقسام معانی قرآنی و بیان و تفسیر آن محکم و متشابه ناسخ و منسوخ خاص و عام نامهای قرآن معنای سوره و آیه و کلمه و حرف ثواب خواندن قرآن معنای تفسیر و تاویل سخن گفته است. پس از این وارد تفسیر شده بدینسان که ابتداء عدد آیات و کلمات سوره را ذکر کرده و بعد روایات راجع به ثواب قرائت سوره را نقل می کند. پس از آن قسمتی از آیات را نقل و ترجمه فارسی کلمه به کلمه آنها را در ذیل هر یک نوشته (این ترجمه ها براساس چاپهای موجود است که محققان ترجمه ها را از مولف نمی دانند) پس از آن جملات آیات می آید با تبیین ویژه گیهای نحوی صرفی و ادبی آنها. سپس شان نزول اختلاف قرائت کلمات آیات و اخبار وارده در تفسیر آیات ذکر شده است .

نگاهی به ابعاد مختلف [روح الجنان] :

مؤلف بزرگوار این اثر گرانمایه با اطلاعات وسیع و آگاهیهای گسترده ای که از فرهنگی اسلامی داشته است تفسیرش را از اطلاعات سودمند و مباحث ارزشمند گوناگونی آکنده است. مرحوم شعرانی نوشته اند:

[در ادب و بیان و صرف و نحو و لغت و امثال آن غایت جهد را بکار برده است منتهای تحقیق بعمل آورده است و هیچ جهت فروگذار نکرده است. آن اندازه شواهد از اشعار عرب و امثال که برای بیان لغات و قواعد عربیت آورده در هیچ یک از تفاسیر مانند کشف و تفسیر طبری نیاورده اند... مؤلف در علم و کلام طریق توسط پیموده است و روش قدما را برگزیده. تفسیر رازی در علم کلام و عقلیات بیش از سایر تفاسیر مداخله نموده اما غالباً از حد تفسیر پای بیرون نهاده است و تشکیکات و مجادلات خارج از مدلول آیات که در تفسیر بدانها نیاز نیست هم آورده است] . ۶

شیخ ابوالفتوح که خطیبی زبردست و واعظی توانمند بوده است در تفسیرش نیز این حالت نمایان است به مسائل اخلاقی و اجتماعی توجهی شایسته کرده و از اخبار و آثار و سخنان مشایخ صوفیه و داستانهای تاریخی فراوان سود جسته است. جنبه فقهی این تفسیر یکی از بخش های مهم آن را تشکیل می دهد مؤلف به مناسبتهای مختلف در ذیل آیات مباحث فقهی را به میان کشیده و گاه بحثهای مفصلی را سامان داده است. آقای دکتر عسکر حقوقی که پژوهش مفصلی را پیرامون این تفسیر به انجام رسانده اند در این زمینه چنین نوشته اند:

[در تفسیر شیخ شیوه بیان مسائل فقهی و طرز استدلال و اثبات آراء مذهب تشیع بسیار قوی بنظر می رسد و مؤلف ضمن تحلیل مسائل و استناد بدلائل موافقان و تکیه به آیات و احادیث خود راساً به اظهار نظر می پردازد و بقول معروف فتوی می دهد و از این بابت تفسیر وی قدر و قیمتی دارد که جز با دقت و مطالعه در آن نمی توان به میزان این امر پی برد... غرضی این است که تفسیر ابوالفتوح از نظر فقهاء و بیان کمال مسائل دینی و فلسفه تشریح دیانت اسلام مجموعه ای کامل و جامع است و بدون تردید در میان تفاسیر مختلف تفسیر کبیر ابوالفتوح در زمره تفاسیر فقهی محسوب خواهد بود] ۷.

تفسیر ابوالفتوح به مسائل تاریخی و سیر و معازی نیز پرداخته است و در قصص انبیاء و چگونگی تاریخ امتهای پیشین به تفصیل سخن رانده است ۸. شیخ با این که در جایی از تفسیر درباره تاریخ گذشتگان و قصص انبیاء نوشته است:

[بدانکه قصاص (داستانسرایان) از وهب و کعب و جزایشان چندانی محال و حشو و ترهات و ناشایست در قصه ایوب گفته اند از آنچه عقلها منکر باشد آن را و اضافت کرده بسیار فواحش در آن باب با خدای تعالیو با ایوب. و

ماین کتاب را صیانت کردیم از امثال آن احادیث و آنچه از آن حدیث ها مستنکر نیست و مخالف ادله عقل و مناقض آنچه در اصول به ادله نامحتمل به تاویل درست شده است طرفی بگوئیم... ۹

اما بهنگام نقل و عرضه داستانهای زندگانی گذشتگان و نقل قصص انبیاء بدون توجه بسیاری از اسرائیلیات را نقل کرده است. مرحوم شعرانی در این زمینه نوشته اند:

در قصص انبیای گذشته از [عرائس] ثعلبی فراوان نقل کرده و چون اخبار ضعیف در [عرائس] بسیار است و اعتماد بر آن نیست خواننده این تفسیر را شگفت آید که مردی عالم مانند مولف که اعتماد بر روایت غیر ائمه معصومین (ع) را مطلقا جاز نمی داند حتی اگر از صحاح سته آنان باشد چگونه از کتابی ضعیف از کتب اهل سنت نقل روایت می کند ۱۰

جنبه روائی و نقل تفسیر ابوالفتوح نیز شایان توجه است بر اساس استخراج و شمارش آقای حقوقی در تفسیر ابوالفتوح ۲۰۱۷ حدیث مورد استفاده قرار گرفته است که ۱۸۲۱ حدیث آن از پیامبر و بقیه ائمه [ع] است و از این مجموعه ۸۳۸ حدیث با متن عربی آمده است و در بقیه به ترجمه فارسی آن بسنده شده است. آقای دکتر عسکر حقوقی مجموعه احادیث تفسیر را استخراج کرده و با مقدمه ای پیرامون حدیث و حدیث نگاری و اشاره به مجموعه های حدیثی در یک مجلد منتشر کرده است.

ابوالفتوح به اقوال و گفتار مفسران سده های اول نیز توجه زیادی کرده و غالبا بدون هیچ اظهار نظری گفتار آنان را نقل کرده است. مرحوم شعرانی در این زمینه می نویسد:

[مولف اقوال مفسران معروف مانند ابن عباس و فتاده سدی و مجاهد و دیگران را نقل کرده و هیچ یک را غالبا ترجیح نداده است مگر آن که یکی عامتر باشد و پیوسته گوید: تعمیم اولی است یعنی آیه را طوری تفسیر کردن که خاص یک تن یک قوم و یا واقعه نباشد] ۱۱.

نگارش و نثر فارسی آن شیوه:

نثر فارسی تفسیر ابوالفتوح نثری استوار لطیف و سودمند است. واژه های فارسی سره در این تفسیر کاربرد عظیمی دارد. ترکیبات زیبا لغات و تعبیرات فراوان این تفسیر را یکی از منابع و مراجع زبان فارسی قرار داده است. در این زمینه یکی از صاحب نظران می نویسد:

[روض الجنان از حیث اشتغال بر فواید لغوی و دستوری و نثر ساده ای که دارد حائز اهمیت بسیار است . سبک نثر آن کهنه و مشتمل بر بسیاری از لغات و تعبیرات و ترکیباتی است که در جای دیگر کمتر می توان یافت و مخصوصاً اثر لهجه رازی در آن به شدت ملاحظه می شود] ۱۲ .

مرحوم علامه میرزا ابوالحسن شعرانی درباره شیوه نگارش و نثر این تفسیر نوشته اند:

[تفسیر ابوالفتوح رازی علیه الرحمه از جهت فصاحت لفظ و لطف عبارت بر همه تفاسیر فارسی شیعه رجحان دارد باین که مولف اصلاً از نژاد عرب است . چون خاندان او سالیان دراز در بلاد عجم زیسته و او خود در ادب زبان فارسی از نظم و نثر تبحر کامل داشت کتاب او از بزرگترین نمونه های نثر تصحیح فارسی است و آن لطف تحریر و عذوب بیان که در آن است در تفاسیر دیگر نیست] ۱۳ .

آقای دکتر عسکر حقوقی که تحقیقی مفصل و همه جانبه را درباره تفسیر [روح الجنان] سامان داده اند در ارتباط با ویژه گی نثر آن چنین نوشته اند:

[اگر چهار مقاله نظامی عروضی و کلیله ابوالمعالی و مقامات حمیدی و آثار سایرین را باید در زمره نثر فنی قرن ششم به شمار آورد بدون هیچگونه اندیشه ای نثر تفسیر کبیر شیخ را باید در ردیف ساده ترین و شیواترین آثار قرن ششم محسوب داشت که از پیرایه هر نوع تکلف و تصنعی عاری است و در نهایت سادگی و زیبایی و رسائی و حسن تاثیر و صرف و نحو کامل دارای لغات فارسی لطیفی است] ۱۴ .

محققانی که در تاریخ ادبیات فارسی و تطور آن پژوهش کرده و آثاری پدید آورده اند تفسیر ابوالفتوح را در ساده نویسی فارسی نگاری لطف بیان شیوائی تقریر با توجه به ادبیات زبان ستوده اند. و متن تفسیر وی را یکی از نمونه های والای نثر فارسی دانسته اند. و این خود می تواند برای طالبان علم و جستجوگران دانش در حوزه های علوم اسلامی سرمشق باشد و نیز تنبهی در مسلح شدن به فنون زمان و یافتن بهترین روش ها و شیوه ها در جهت انتقال اندیشه ها و یافته ها و پژوهشها.

روح الجنان در گفتار بزرگان:

تفسیر ابوالفتوح رازی پس از نگارش همواره مورد توجه عالمان و محققان اسلامی بوده است . شرح حال نگاران و محققان اسلامی این تفسیر را بسیار ستوده اند و به آن ارج نهاده اند این شهر آشوب می گوید:

[از تالیفات اوست [روح الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن] که به زبان فارسی است و شگفت انگیز] ۱۵ .

مرحوم میرزا عبدالله افندی می نویسد:

[تفسیر فارسی او از بزرگترین و سودمندترین و پرفایده ترین کتابهاست من آن را خواندم دریائی است موج] ۱۶ .

مرحوم حاج میرزا حسین نوری در ضمن شروع توضیح منابع کتاب عظیم [مستدرک الوسائل] از این کتاب سخن گفته و ضمن تجلیل بسیار و نقل اقوال برخی از عالمان درباره کتاب گفته است :

[این تفسیر شگفت انگیز در ۲۰ جلد است روایات و اخبار زیادی مناسب با کتاب ما دارد. اما چون روایات ترجمه به فارسی شده است . و دوباره بازگرداندن آنها به عربی ممکن است برخی از ویژه گیهای موجود در اخبار را بسترده تنها به نقل اخباری اکتفاء می کنیم که متن عربی آن آمده است ... گزیده سخن اینکه تفسیر ابوالفتح کتابی است که خواننده را به ستوه نمی آورد و نگاه کننده را نمی رنجاند کتابی است که فقیه

مفسر ادیب مورخ واعظ جوینده [فضائل و مناقب] و جستجوگر [مطاعن و مثالب] از آن بهره می جویند] ۱۷ .

مرحوم آیه الله شهید مطهری از آن بدینگونه یاد کرده اند:

[روض الجنان معروف به تفسیر ابوالفتح رازی این تفسیر به زبان فارسی است و از معروفترین و غنی ترین تفاسیر شیعه است] ۱۸ .

باری تفسیری که بدین پایه مورد توجه وارجگذاری مولفان و مفسران و محققان اسلامی واقع شده است بی گمان در آثار پس از خود تاثیر فراوانی داشته است . گذشته از [تفسیر گازر] که در حقیقت تحریری دیگر از این تفسیر است (و پس از این به آن خواهیم پرداخت) . مفسران دیگری نیز از این کتاب گرانمایه بهره های فراوانی برده اند. شهید سعید مرحوم قاضی نورالله شوشتری می نویسد:

و این تفسیر فارسی او در وثاقت تحریر و عذوبت تقریر و دقت نظر بی نظیر است فخرالدین رازی اساس تفسیر کبیر خود را از آنجا اقتباس ۱۹ نموده و جهت دفع انتحال بعضی از تشکیکات خود را بر آن افزوده است

برخی دیگر از شرح حال نگاران نیز به این نکته توجه داده اند. آقای حقوقی پس از نقل این مطلب در تایید نوشته اند:

[به هر صورت با مطالعه دقیق تفسیر [مفاتیح الغیب] و [تفسیر روض الجنان] بخوبی صدق مطالب مزبور روشن تایید می شود و معلوم است که امام فخر رازی در تدوین و تالیف تفسیر خود تفسیر شیخ را پیش روی خویش داشت و از آن استفاده های فراوان کرده است] ۲۰ .

آقای حقوقی پس از این مطالب برای تایید خود بخشهایی از دو تفسیر را آورده و مقایسه کرده و ادعای خود را به اثبات رسانده است. مقایسه و تطبیق این دو تفسیر این نکته را تایید می کند. بیشترین بهره وری فخر رازی از ابوالفتوح در تبیین معانی آیات و نقل اقوال در قرائات و غیر آن است. باین همه تفسیر فخر رازی با توجه به گستردگی مباحث آن تفسیری شایان توجه است که پس از این بدان خواهیم پرداخت.

چاپهای، روح الجنان:

تفسیر ابوالفتوح رازی تاکنون ۳ بار چاپ شده است و چاپ چهارمی از آن نیز در جریان تحقیق و چاپ و نشر است که اینک به ویژه گیهای این چاپها به اجمال می پردازیم:

۱. چاپ ۴ جلدی به قطع رحلی بزرگ ۲ جلد از این چاپ در دوره قاجار به تصحیح یکی از فاضلان برجسته خراسان ملا داود قاضی زاده منتشر می شود و با مرگ مظفرالدین شاه ادامه آن متوقف می گردد. سپس به سال ۱۳۱۲ تصحیح بقیه تفسیر به همت مرحوم میرزا محمد صادق ستوده آغاز و به سال ۱۳۱۵ پایان پذیرفته منتشر می گردد. این چاپ همراه است با مقاله ئی تحقیقی و بسیار سودمند از مرحوم میرزا محمدخان قزوینی پیرامون: نسب مولف شرح حال مولف تعیین عصر وی و تاریخ تقریبی نگارش تفسیر برخی از تعبیرات و اصطلاحات کتاب و ... ۱۲۱ این چاپ اخیراً بطورافست در قم چاپ و منتشر شده است.

۲. چاپ ۱۰ جلدی به قطع وزیری با تحقیق و تصحیح مرحوم قمشه ای. وی در مقدمه کوتاه خود با اشاره به عظمت کتاب و مولف آن چاپ پیشین را بسیار مغلوط دانسته و می گوید: [چاپ پیشین بسیار مغلوط بوده است و گاهی در هر جلد بیش از هزار غلط تصحیح شده است].

۳. چاپ ۱۲ جلدی به قطع وزیری به تصحیح و تعلیق مرحوم علامه شعرانی محقق بزرگوار ابتداء شرح حال مفصل و دقیقی از مولف نگاشته و پس از آن از تالیفات مولف سخن بمیان آورده و سپس به معرفی تفسیر و چگونگی های آن پرداخته است در این بخش از اصطلاحات خاص مولف و عصرا و روش تفسیرنگاری شیخ ابعاد مختلف تفسیر و نسخه های خطی آن گفتگو کرده است در پانوشتها توضیحات ارزشمند و محققانه ای افزوده اند و تمام اشعار عربی را ترجمه کرده اند و لغات نامانوس فارسی را نیز توضیح داده اند و در پایان کتاب چنین نوشته اند:

سپاس خدای را که تصحیح و تحقیق این تفسیر به پایان آمد و آنچه در نیرو بود در اصلاح الفاظ و بیان معانی آن بکار بردیم و تصحیح اشعار و شواهد اعراب آن کاری بی دشوار بود بحمدالله آسان بسر آمد و لغات فارسی که امروز غیرمانوس است در ذیل صفحات تفسیر شد و ترجمه اشعار نیز ذکر گردید و آنهمه تحریف و تصحیف که هر یک را بصور عجیب نسخ کرده بود بود بهیئت اول بازگشت و گاه ابیاتی که در این کتاب آمده است با آن که در

سایر دواوین و کتب ملاحظه کردیم مخالف بود اما هر دو معنی داشت همان که در این کتاب بود آوردیم و اهل تتبع داند اختلاف در روایت اشعار بسیار است. ترجمه های فارسی تحت اللفظ آیات البته از مولف نیست و آن صحت و جزالت که در عبارات وی دیده می شود در ترجمه ها نیست گاه غلط فاحش دارد نه از ناسخ و کاتب بلکه از خود مترجم هر که بوده است برای رعایت امانت تغییر ندادیم... از این جهت خوانندگان بر مولف یا بر ما خرده نگیرند . ۲۲ .

مرحوم شعرانی پایان تفسیر فرهنگ لغاتی تنظیم کرده اند با عنوان [نثر طوبی] که متأسفانه تا حرف (س) بیشتر نگاشته نشده است. این اثر با توجه به تبحر و گستردگی اطلاعات وی در لغت و تفسیر اثر بسیار سودمندی است . [نثر طوبی] به قلم آقای محمد قریب تکمیل و با عنوان [نثر طوبی یا دائره المعارف لغات قرآن مجید] منتشر شده است

۴. چاپی است منقح زیبا و معتمد و در حال انتشار به کوشش و تصحیح دکتر محمدجعفر یا حقی و دکتر مهدی ناصح . که در بیست مجلد براساس تجزیه مولف عرضه خواهد شد و تاکنون جلد ۱۶ و ۱۷ آن نشر یافته است . مصححان در چرائی این شروع نوشته اند:

[پس از گردآوری نسخه های متعدد از تفسیر مورد بحث و مقایسه و ارزیابی دارو معتبر که دست داریم بخشی از این تفسیر است که مجلدات شانزده و هفده را شامل می شود. از این قسمت از تفسیر نسخه بدل های موثق و قابل اعتنا نیز در دست داشتیم و همین امر سبب شد که بنابراین بگذاریم که تا پیدا شدن نسخه های معتبر از مجلدات دیگر ابتدا تصحیح این دو جلد را آغاز بکنیم] ۲۳ .

مصححان در ضمن مقدمه ای کوتاه از چگونگی کار و تفصیل مجلدات تفسیر معرفی نسخه ها و روش تصحیح و چشم انداز آینده کار خویش سخن گفته اند و بحث تفصیلی پیرامون تفسیر مولف و روزگار و آثار وی را به مجلدی مستقل وا نهاده اند و در روش تصحیح خود نگاشته اند:

[در تصحیح این تفسیر به روش معمول ابتدا با دقت تمام نسخه اساس استنساخ شده و آنگاه با چهار نسخه دیگر مقابله و اختلاف های مهم در حواشی صفحات مربوط ضبط گردیده است . به هنگام استنساخ ضمن رعایت اصالت های نسخه اساس رسم الخط شیوه پاراگراف بندی و نقطه گذاری امروزی را به کار گرفتیم و با استفاده از همه امکانات چاپ و به مدد حروف متعدد و متنوع سعی کردیم صورت ظاهری چاپ از هر هت آراسته و چشم نواز باشد] ۲۴ .

تفسیر گازر یا تحریری از [روح الجنان]

تفسیر ابوالفتوح رازی چنان که گفتیم مورد توجه و علاقه و مراجعه محققان اسلامی بوده است. عالمان به این تفسیر مراجعه می کردند و از آن بهره می بردند. در این میان ابوالمحاسن حسین ابن حسن جرجانی تمام تفسیر مذکور را بدقت مطالعه کرده و باندکی حک و اصلاح و تغییر در عبارات و شیوه نگارش تفسیری دیگر پرداخته با عنوان [جلال الاذهان و جلال الاحزان] که معروف است به [تفسیر گازر] بنابراین [تفسیر گازر] چیزی نیست جز تحریری دیگر از [تفسیر ابوالفتوح]. در این زمینه شایسته است سخن محقق و متبع سختکوش مرحوم محدث ارموی را بیاوریم که [تفسیر گازر] را با تصحیح و تحقیق چاپ کرده و سرتاسر آن را با [تفسیر ابوالفتوح] مقایسه کرده و اگر جایی مطلبی در [تفسیر ابوالفتوح] بوده که در [تفسیر گازر] نیامده است در پاورقی آورده است. مرحوم محدث نوشته اند:

[تفسیر حاضر از آغاز تا انجام یعنی بدون هیچ مبالغه و اغراق بقول معروف از باء] بسمله] تا تاء] تمت] با استثنای خطبه و سبب تالیف کتاب که ناچار باید مغایر باشد از تفسیر ابوالفتوح رازی ماخوذ است] ۲۵.

مرحوم محدث در قسمت دیگری از مقدمه سودمند و مفصل خود بر [تفسیر گازر] در عظمت کار مولف چنین گفته است:

[از بیانات گذشته تو هم نشود که مراد آن است که مصنف (ره) در تالیف این تفسیر چندان زحمتی نکشیده است. وی با این تلخیص و گزینش خدمت بسیار برجسته ای نسبت به کتاب شریف آسمانی انجام داده است مخصوصا با توجه به این که بخوبی از عهده تلخیص و اختصار بر آمده است. و باید دانست که تلخیص و اختصار امری بسیار مشکل و کاری بس شگرف است و در واقع نوعی از انواع نقل به معناست با تعبد بقید قلت عبارت].

پس از توضیحاتی در چگونگی تلخیص کتاب و اهمیت و دقت مولف [تفسیر گازر] در این تلخیص و گزینش در جای دیگری از مقدمه در اهمیت [تفسیر] از دیدگاه ادبی آن فرموده اند:

[از این بیان روشن شد که این تفسیر یک فائده تطفلی بسیار مهمی را نیز مشتمل می باشد که برای فارسی زبانان از نقطه نظر ملیت و فرهنگ اهمیت شایان و مقام بسزائی دارد و آن به فارسی سلیس و شیرین بودن آن است که شاید تا حدی لطیف تر و شیرین تر از تفسیر شریف ابوالفتوح نیز باشد. زیرا چون بعد از آن بوده است شاید در نتیجه دقت و توجه بیشتر پخته تر و آسان تر و در بیان مراد و فهم مطالب روشنتر باشد] ۲۷.

[تفسیر گازر] با تصحیح و تعلیق مرحوم محدث ارموی در ۱۰ جلد به سال ۱۳۳۷ چاپ و منتشر شده است. مرحوم محدث که آیت تصمیم و براستی مرد میدان پژوهش و تحقیق بود سراسر کتاب را با دقت هر چه تمامتر تصحیح کرده و با تفسیر ابوالفتوح مقایسه کرده و در پانوشتها مطالب سودمندی در تبیین و توضیح لغات آورده و در

مقدمه آن ضمن مقدمه ای مفصل و مفید از کتاب و مولف آن و نیز از زندگانی ابوالفتوح و چگونگی تفسیر وی یاد کرده است. محقق سختکوش جناب شیخ عزیزالله عطاردی فهرستهای فنی کتاب را شامل فهرست سور قرآن قصص و موضوعات نامهای اشخاص لغات واصطلاحات که در پاورقیها معنی شده فهرست کتب در یک جلد فراهم آورده و با عنوان [مفتاح تفسیر گازر] به عنوان جلد یازدهم آن منتشر کرده اند

مولف [روح الجنان]:

جمال الدین حسین بن علی بن محمد خزاعی رازی از دودمان صحابی نامدار بدیل خزاعی رازی از دودمان صحابی نامدار بدیل بن ورقاء خزاعی از عالمان و دانش پژوهان بزرگ میانه قرن ششم هجری است. تاریخ ولادت و وفات وی بروشنی معلوم نیست. منابع و ماخذی که شرح حال وی را آورده اند از کهنترین آنها که آثار معاصران وی هست تا منابع واپسین از چگونگی نشو و نما و رشد و تعلیم و تعلم وی اطلاعات شایسته ای بدست

نداده اند. مرحوم نوری در مستدرک از پدر وی علی بن محمد نیشابوری و عمویش عبدالرحمن بن احمد و شیخ ابوعلی فرزند شیخ طوسی و ... به عنوان استادان وی یاد کرده است ۲۸. مرحوم محمد قزوینی با پژوهشی وسیع و قابل تقدیر در تعیین زمان حیات مولف چنین نوشته است:

[از روی پاره ای از قرائن و امارات خارجی که ذیلاً بدانها اشاره خواهد شد و نیز از ذکر اسامی بعضی از مشاهیر اشخاص که استطراداً نام ایشان در اثناء تفسیر حاضر برده شده است روی هم رفته این نتیجه گرفته می شود که مولف کتاب بنحو قطع و یقین از رجال اواخر قرن پنجم و اوایل الی اواسط قرن ششم هجری بوده است] ۲۹.

بعد مرحوم قزوینی به قرائن و امارات نشانگر این ادعا می پردازد و این گفته را مستدل می کند.

ابوالفتوح در گفتار عالمان:

مولفان و شرح حال نگارانی که به زندگانی و چگونگیهای حیات علمی وی پرداخته همگان او را به عباراتی بلند و عناوینی همچون: [قرآن شناسی متبحر] [رئیس المفسرین] [ترجمان کلام الله] و ... ستوده اند.

مرحوم میرزا عبدالله افندی می نویسد:

[عالم فاضل فقیه و مفسر کامل معروف به ابوالفتوح رازی صاحب تفسیر بزرگ فارسی که سرمشق مفسران و ترجمان کلام الله] است از دانشمندان بزرگ و از شخصیت‌های برجسته امامیه است [۳۰].

شهید سعید علامه بزرگوار مرحوم قاضی نورالله شوشتری درباره وی نوشته است :

[قدوه المفسرین الشیخ ابوالفتوح الحسین بن علی ... از علمای تفسیر و کلام و عظمای ادبای انام است].

مرحوم مدرس تبریزی از وی بدینگونه یاد کرده است :

[ازاعظم علمای نامی امامیه اواسط قرن ششم هجرت می باشد... عالمی است عامل متکلم کامل فقیه ادیب فاضل واعظ مفسر مشهور در کلمات اجله به [امام سعید] و [ترجمان کلام الله مجید] و [قدوه المفسرین] و نظائر اینها موصوف جامع فضیلت حسب و شرافت نسبت است].

گسترده‌گی دانش ذوق سلیم جامعیت فنون و شخصیت والای علمی فقهی و تفسیری این عالم بزرگ از تفسیر گرانمایه وی بروشنی پیداست. ابوالفتوح نویسنده ای زبردست مولفی توانمند. گوینده ای پرتوان بوده است. وی در ابلاغ پیام و ارشاد مردم از خطابه و منبر سود می جست. سخنرانیها و خطابه های وی از جذب و شور و هیجان خاصی برخوردار بوده است. تسلط وی در وعظ و جاذبیت بیان او حسادت حسودان را بر می انگیخت و آنان رابه توطئه برای درهم شکستن موقعیت علمی خطابی و اجتماعی وی وا می داشت. این حقیقت را از داستانی که بسیار از شرح نگاران به نقل از او آورده اند بخوبی توان فهمید ۳۳.

بالاخره مرحوم ابوالفتوح پس از سالها تعلیم و تعلم و ارشاد و تالیف و تصنیف به سال ۵۵۴ جهان را بدرود گفت ۳۴.

[البرهان فی تفسیرالقرآن]

این کتاب یکی از آثار سودمند و گرانمایه فرهنگ اسلامی در جریان تفسیر نگاری است. اینگونه آثار همگون با آثاری است که پیشتر از آنها با عنوان [تفسیر نقلی] یاد کردیم. باین تفاوت که آن آثار با توجه به شرایط فرهنگی آنها بدانگونه تدوین یافته بودند اما آثاری همانند [البرهان] با دیدگاه ویژه ای است در تفسیر نگاری که معتقد است که قرآن تنها با حدیث قابل تفسیر است بدون هیچ اظهار نظر مرحوم آیه الله شهید مطهری درباره این تفسیر می فرماید:

[این تفسیر طبق مذاق اخباریین است که قرآن را تنها با حدیث قابل تفسیر می دانند بدون هیچ توضیح دیگری و حتی بدون اینکه کوچکترین توضیحی درباره همان احادیث و کیفیت تفسیری آن احادیث داده شود بلکه صرفا به این صورت که احادیث مربوطه نقل گردد و به همان نقل اکتفا شود] ۳۵ .

شرح حال نگاران در شرح حال مرحوم بحرانی از این تفسیر یاد کرده اند مرحوم میرزاعبدالله افندی می نویسد:

[البرهان فی تفسیر القرآن] مشتمل اخباری است از اهل البیت که مولف آن را به عنوان هدیه ای برای شاه سلیمان صفوی نگاشته است . وی این روایات را از کتاب های متعددی فراهم آورده برخی از این کتابها غیر مشهورند و برخی حتی در منابع بحارالانوار استاد ما نیز نیامده است ۳۶ .

مولف تفسیر [برهان] را با یک مقدمه ای پیرامون عظمت قرآن که ضمن آن از گرایش عالمان زمان خود با تفاسیر غیر روائی انتقاد کرده است شروع می کند. پس از این مقدمه در ضمن ۱۶ باب پیرامون فضیلت [عالم و تعلم] [فضیلت قرآن] [ثقلین] و روایات مربوط به اهل البیت از طریق فریقین [نهی از تفسیر قرآن به رای] و ... سخن گفته و در باب شانزدهم منابع تفسیرش را بیان کرده است .

مرحوم بحرانی بجز این کتاب در زمینه تفسیر دو کتاب دارد.

[۱۰. الهادی و ضیاءالنادی] که در حقیقت گزیده [برهان] است . برخی از شرح حال نگاران از این کتاب یاد کرده اند مرحوم شیخ آقا بزرگ می نویسند:

کتابی است در تفسیر قرآن که بسیاری از آنها برگرفته شده از روایات اهل البیت است . تمام روایات این کتاب از منابع معتبر است همانند (کافی) [من لایحضر] [التوحید] و ... ۳۷

گزارشی که مرحوم شیخ آقابزرگ از مقدمه آن ارائه داده اند موبد سخن برخی از شرح حال نگاران است که این کتاب را گزیده [تفسیر برهان] می دانند عناوین یاد شده در [الذریعه] همان عناوین مقدمه [تفسیر برهان] است .

[۲۰. نورالانوار فی تفسیرالقرآن] برخی از شرح حال نگاران از این کتاب یاد کرده اند و مرحوم آقا بزرگ نسخه قسمتی از آن را نشان داده است ۳۸ .

مولف البرهان :

سیدهاشم بن سلیمان الحسینی البحرینی از محدثان فقیهان مولفان و شخصیت‌های برجسته قرن یازدهم هجری است . شرح حال نگاران و محققان اسلامی شخصیت وی را ستوده اند و از وی با عناوین محدث فقیه مفسر رجالی ادیب و عابد و زاهد یاد کرده اند. مرحوم شیخ حر عاملی می نویسد:

[سیدهاشم بن سلیمان ... عالمی است زبر دست و فاضلی است باریک بین و آشنای به تفسیر و ادبیات و رجال . وی تفسیر بزرگی دارد که من آن را نزد وی دیده ام] ۳۹

مرحوم مدرس تبریزی می نویسد:

[سیدهاشم بن سلیمان ... عالم فاضل مدقق فقیه عارف مفسر رجالی محدث متتبع امامی در کثرت تتبع تالی مجلسی اش می شمارند و هر یک از تالیفات وی حاکی از مراتب اطلاعاتش می باشد و کثرت تتبع او را برهانی لایح است] ۴۰ .

تاریخ تولد و چگونگی تحصیل و تعلیم و تعلم مرحوم بحرانی و نیز زمان توقف وی در نجف روشن نیست . منابع شرح حال وی از جزئیات زندگانی او خالی است . شرح حال نگارانی که چگونگی های زندگی وی را آورده اند به زمان ولادت و چگونگی تحصیلات وی نپرداخته اند. وی در نجف به محضرادیب برومند و عالم جلیل مرحوم شیخ فخرالدین طریحی رسیده واز وی اجازه روایتی دارد و نیزاز سیدعبدالعظیم فرزند سیدعباس اخباری استرآبادی . بیش از آنچه آوردیم اطلاعی از چگونگی تحصیل و اساتید وی در دست نیست . تنی چنداز عالمان و محدثان نیز از مرحوم بحرانی روایت می کنند. مولف [البرهان] پس از تحصیلات عالی به زادگاهش بر می گردد و بعداز شیخ محمد بن ماجد مرجعیت آن سامان به وی می رسد وی در موقعیت والای مرجعیت قضاوت می کرد به امور مردم قیام کرده به شایستگی به چگونگی امور مردم رسیدگی می کرد.او درامر به معروف و نهی از منکر و ریشه ن ساختن ظلم ستمگران تلاشی پیگیر داشت و دراین راه از هیچ نمی هراسید. ۴۱

نکته ای که در زندگانی این عالم جلیل القدر قابل تذکر است این که مرحوم شیخ یوسف بحرانی ضمن تجلیل از مقام علمی و عملی مرحوم بحرانی و نیز تصریح به این که وی دارای موقعیت قضائی بوده است می نویسد:

کتابهای فراوانی نگاشته که نشانگر شدت تتبع و گستردگی آگاهیهای وی هستند اما من در میان تالیفات وی به کتابی در احکام شرعیه حتی در یک مساله جزئی دست نیافتم آنچه ایشان نوشته است جمع است و تایف و تا آنجا که من می دانم دراین آثار بحث و بررسی اقوال و گزینش یک قول نیست و نمی دانم این عدم اظهار نظر بخاطر این است که وی به مرتبه اجتهاد نرسیده بود یا این که از شدت ورع از اظهار نظر دوری می جست .

مرحوم [سیدمحسن عاملی] به نقد این سخن پرداخته اند و می گویند: [شما تصریح کرده اید وی تصدی امور قضائی را بعهد داشته و به نیکوترین وجه از عهده بر می آمده چگونه نمی دانید که به مرتبه اجتهاد رسیده بوده یا نه آیا قضاوت بدون اجتهاد ممکن است ؟] ۴۳ بر بیان مرحوم [عاملی] باید افزود که وی کتابی در فقه با عنوان [التنبیهات فی الفقه] داشته است . مرحوم میرزا عبدالله افندی گوید :

[کتابی است نیکو و بزرگ دارای استدلال‌های فقهی تا آخرا بواب فقه که نزد ورثه مولف موجود است] ۴۴ .

تفسیر نورالتقلین

یکی از آثار گرانقدر و بسیار سودمند تفسیری که به روش نقلی تدوین یافته است تفسیر [نورالتقلین] است . یعنی مولف در ذیل آیات روایاتی را که یافته است به عنوان تفسیر آیه آورده است بدون هیچگونه اظهار نظر در موارد تعارض و غیر آن جز موارد بسیار اندک . مولف در مقدمه کوتاهی که نگاشته است انگیزه نگارش تفسیر را چنین بیان کرده است :

[۴ . من خدمتگزاران کتاب الاهی و پرتوگیران از انوار درخشان وحی را گونه گونی را سپرده اند . برخی به معانی الفاظ پرداخته و عده ای جنبه های ادبی و نحوی آن را بررسی کرده اند و تنی چند به مباحث کلامی آن روی آورده اند و بالاخره بعضی هم از دیدگاههای مختلف بدان در نگریسته اند . من تصمیم گرفتم در ذیل برخی از آیات آثار [اهل ذکر] برگزیدگان الاهی اهل بیت را اضافه می کنم که این آثار کاشف اسرار تاویل است . اما آنچه را من نقل کرده ام و باجماع شیعه مخالف است من از نقل آن آهنگ عرضه اعتقاد خویش را نداشته ام و بدان عمل نمی کنم من اینگونه روایات را می آورم تا خوانندگان آگاه بنگرند که این آثار چگونه نقل گردیده و از چه کسی روایت شده است تا در چاره جوئی برای توجیه و تاویل این آثار مفید افتد . با توجه به این که هر جا روایاتی به ظاهر متضاد باین روایت را یافتم آنها را نیز آورده ام] ۴۵ .

بیانات مولف بزرگوار این تفسیر نشانگر هوشمندی و آگاهی وی از چگونگی آثار و روایات است . چنان که روشن است وی باین تلاش کوشیده است تا برای پژوهشگران و محققان منبع عظیمی از روایات را فراهم آورد که چنین کرده است و در این مقدمه کوتاه بصراحت آنان را به نقد و تحلیل روایات وارزشیابی آثار فرا خوانده است .

مرحوم شیخ حر عاملی درباره این تفسیر فرموده اند:

از تالیفات اوست : کتاب نورالتقلین در تفسیر قرآن در چهار جلد که نیکو ترتیب داده و کار ارزشمندی را سامان داده است چرا که روایات پیامبر [ص] و ائمه [ع] را در تفسیر آیات از منابع روایی بسیاری گرد آورده و از غیر اینان نقل نکرده است ۴۶ .

صاحب روضات فرموده اند:

[تفسیر نورالثقلین کتابی است : لطیف استوار معتبر جامع بسیاری از احادیث امامیه در تفسیر آیات و تاویل آن
ظاهراین است که مصنف وی از هیچ کوششی برای فراهم آوردن اخبار پراکنده در لابلای کتابها باز نایستاده است].

۴۷

علامه طباطبائی در مقدمه ای کوتاهی که به این تفسیر نگاشته اند چنین نوشته اند:

این کتاب اثر ارزشمندی است که مولف آن اخبار پراکنده وارد شده در تفسیر آیات را جمع کرده و تقریباً تمام
احادیث ماثور از اهل بیت [ع] را آورده و در ترتیب و ضبط و اشاره به مصادر روایی و منابع خود به نیکی از عهده بر
آمده و در تهذیب و تنقیح روایات تلاشی عظیم بکار بسته است . و الحق این اثر از بهترین آثار است که تلاشهای
تحقیقی در گذرگاه زمان بیادگار نهاده اند و دستهای پژوهش در این زمینه نگاشته اند ۴۸ .

مولف بزرگوار کتاب پس از مقدمه کوتاهی که قسمتی از آن را پیشتر آوردیم وارد تفسیر شده است و شیوه عرضه
روایات در تفسیر آیات بدینگونه است که وی ابتداء در هر سوره ای روایات مربوط به ثواب قرائت را می آورد و
آنگاه روایات مربوط به تفسیر آیات را ذکر می کند بدون این که متن آیه را بیاورد. مرحوم شیخ آقابزرگ ضمن
ستایش از این تفسیر نوشته اند: [نیاوردن متن آیات دریافتن روایات مربوط به آیه مطلوب مشکل ایجاد می کند] و
چنین نیز هست اما در چاپی که درباره آن سخن خواهیم گفت با تنظیم فهرستی دقیق این مشکل حل شده است.

[تفسیر نورالثقلین] به سال ۱۳۸۳ به همت آقای هاشم رسولی محلاتی با تصحیح براساس سه نسخه و مقابله روایات
با منابع و مصادر مولف و یادآوری موارد اختلاف در ۵ مجلد منتشر شده است . محقق محترم پانوشتهائی نیز در
توضیح لغات و عبارات برخی از روایات آورده است و در پایان هر جلدی فهرستی آورده نشانگر جایگاه آیات و
روایات وارده در ذیل آنها که با توجه به این که متن کتاب آیات را ندارد بسیار مفید است . مرحوم علامه طباطبائی
نیز مقدمه ای کوتاه بر آن نگاشته اند.

مولف نورالثقلین:

وی از عالمان محدثان ادیبان و دانشمندان بزرگ قرن یازدهم هجری است .

مرحوم شیخ حر عاملی درباره وی نوشته اند:

وی عالمی است فاضل فقیه محدث معتمد پارسا ادیب و شاعر [و جامع علوم و فنون] ۴۹ .

وی از عالمان [حویز] است که در شیراز مسکن گزیده و در حوزه علوم اسلامی آن روز شیراز دارای کرسی درس بوده و شاگردانی داشته است از جمله مرحوم سیدنعمه الله جزائری . در منابع و مصادری که در اختیار ما بود اطلاعی از چگونگی تحصیل تدریس و زندگانی وی نیافتیم . از اولین منابع شرح حال وی که [ریاض العلماء] است تا منابع شرح حال وی که [ریاض العلماء] است تا منابع دیگر تنهایی از وی شده و اشاره ای به برخی از آثار او و توصیف به عناوینی که آوردیم . وی معاصر علامه مجلسی بوده است . در منابع شرح حال وی از تاریخ وفاتش نیز سخنی به میان نیامده است محقق محترم تفسیر در صفحه اول کتاب نوشته اند (المتوفی ۱۱۱۲). ۵۰

تفسیرالقرآن الکریم

تفسیری است جامع عمیق و گرانقدر از برخی از سوره ها و آیات قرآن . در قرن یازدهم هجری تفسیر قرآن و تدوین آثار در ارتباط با قرآن از جهات گوناگونی رائج بوده است . در میان آثار تدوین شده در این قرن و نیز در جریان تفسیرنگاری شیعه تفسیر ملاصدرا - چونان دیگر آثارش از جایگاهی بلند و منزلتی عظیم برخوردار است تفسیر ملاصدرا شامل تفسیر همه قرآن نیست . چرا که او در آغاز تصمیم به نگارش تفسیری کامل نداشته است . وی ابتداء مطابق حال و ذوق خود به تفسیر برخی از سوره ها مبادرت ورزیده و سرانجام به اندیشه نگارش تفسیری به تمام قرآن می افتد. و در آغاز تفسیر سوره سجده چنین می نگارد:

[... پس از آن که از اسرار معانی برخی از سوره ها پرده بر گرفتم و ناپیدائی های برخی از آیات را آشکار ساختم امیدوارم کتابی جامع و تفسیری بزرگ بپردازم که بزرگان و برجستگان از عالمان همانندش را ندیده باشند] ۵۱

مرحوم صدرا پیش از این تصمیم رساله های تفسیری نگاشته بوده است و پس از این عزم ابتداء مقدمه ای به آن نگاشته که همان کتاب معروف [مفاتیح الغیب] است . در این کتاب وی مبانی فکری خود و کلیاتی را که در تفسیر قرآن مورد توجه اش بوده است آورده و چهارچوب کار خود را عرضه کرده است پس از آن به نگارش تفسیر کامل پرداخته و از تفسیر سوره حمد آغاز کرده و تا آیه ۶۵ سوره بقره ادامه یافته است و بقیه را یا فرصت نگاشتن نیافته است و یا به دست ما نرسیده است .

مجموعه این بحثهای تفسیر در مدت طولانی و در ضمن کارهای دیگر و تالیفات مختلف صدرالمتالهین نگاشته شده است . (تقریباً در طول ۲۵ سال) این چگونگی از یکسو باعث برخی از تکرارها در بخشهای مختلف شده است مثلاً در تفسیر سوره جمعه چند صفحه ای در مورد نماز نگاشته است که عین همانها با همان الفاظ در اوائل

سوره بقره نیز آمده است و این نمونه ها کم نیست . و از سوی دیگر در این مدت طولانی صدرالمتهالین در موقعیت های فکری و اجتماعی گونه گونی می زیسته است . بدینجهت نوشته های او نیز دارای سطوحی مختلف شده است . لیکن جهت و مبنای کار او که همان حکمت متعالیه است در تمامی این رساله ها حکومت می کند. و خصوصا در تفسیر سوره حمد و بقره اظهار مطالب عرفانی و مبانی آن واضحترا و بی پرده تر می شود در صورتی که در نوشته های اولی او کمتر و یا در لفافه است .

شیوه نگارش :

مرحوم آخوند در نگارش تفسیر روش ویژه خود دارد.ابتداء به روش تفاسیر دیگر معانی لغات و اعراب و اختلاف قرائات را می آورد و پس از آن آراء مربوطه عالمان و مفسران را با تلخیص و گزینش نقل می کند ۵۲ و گاه به نقد و بررسی آراء واقوال می پردازد و در مرحله آخر رای خویش را متذکر شده و مستدل می نماید. در صفحات زرین این تفسیر گرانمایه ذوق عرفانی و ژرفنگری عقلانی بگونه ای بس زیبا با عبارات رسا و روان بهم آمیخته است : و با توجه به آیات هم مضمون و نگرش به روایات تفسیری جامع پدید آمده است .

تکیه بیشتر مولف به معارف توحیدی است . وی چون به این میدان پای می نهد به تفصیل می گراید و بگسترده گی سخن می راند گوا این که بارها یادآوری کرده است که عنان قلم را باز گرفته و از گستراندن سخن باز ایستاده است . در ذکر لغات و قراءات و نکات ادبی بیشتر از مجمع البیان و تفسیرفخر رازی سود جسته و در ذکر آراء و اندیشه های جریانهای مختلف فرهنگ اسلامی به ملل و نحل شهرستانی مراجعه کرده است . و مطالب خطابی را نوعا از احیاء العلوم غزالی گرفته و ساخته و پرداخته است .

چینش مطالب دارای ترتیب و نرمی شایسته است ابتداء معانی الفاظ و نکات ادبی است و پس از آن تفسیر آیات انسان که معمول است و بالاخره به تدریح بحثهای دقیق حکمی عرفانی در ذیل عناوینی همانند ، حکمه عرشیه (قاعده مشرقیه) [اشاره عرفانیه] و ... حتی گاهی یادآوری می کند که مطالب ادقی را نگفته تا موجب فتنه و ضلال سطحی نگران و کوتاه اندیشیان نشود. یا از آن روی که دیگرالفاظ عرضه و ارائه آن همه معانی والا و ژرف را بر نمی تابند که :

معانی هرگز اندر حرف ناید که بحر قلزم اندر ظرف ناید در این مرحله مطالب فراوانی طبق گفته ها و دریافتهای عرفا می آورد و گاهی نص بیان آنان را نقل می کند. ولی با تکیه به این که این سخنان را نه از روی تقلید بلکه به شهود عرفانی دریافته است . باین همه روش کار او بر مبنای حکمت متعالیه است . یعنی بیان مطلب و تبیین حقایق

ذوقی است براساس برهان و استدلال . وی از این مسیر دور نیفتاده مطالب ذوقی را آمیخته با نگرش عقلانی عرضه می کند. از این روی تفسیر وی در این بعد نیز با تفاسیر عرفانی عرفائی چون [تاویلات کاشانی] تفاوتی بارز دارد ۵۳ .

استاد بزرگوار سیدجلال الدین آشتیانی که از آشنایان برجسته به فلسفه و اندیشه ها و آراء صدرالمتهلین است درباره این تفسیر چنین نوشته اند:

این تفسیر را ملاصدرا بر سوره فاتحه الكتاب و قسمت زیادی از سوره بقره و آیه نور و سوره یس و واقعه و حدید و جمعه و الم سجده و طارق و الاعلی و الزلزال و الضحی و الطلاق و الطلاق و چند آیه دیگر نوشته است . در این تفسیر متعرض اقوال مفسرین و روایات وارده از طریق اهل بیت عصمت و طهارت گردیده است و به ذکر تحقیقات کثیره ای از مبانی حکمی و اصول عرفانی دست زده است . این کتاب حاوی عمده مبانی و مسائل راجع به مبدء و معاد و معارف حقه است و آراء و افکار عرفانی آخوند بیشتر در این کتاب [مجموعه] موجود است . عالی ترین مباحث مربوط به تفسیر که برخی از این مباحث را در اول تفسیر خود آورده اند در خلال این کتاب موجود است و بخصوص تفسیر فاتحه الكتاب آخوند اثری بی نظیر است . قسمتی از این تفسیر را در شهر مقدس قم تالیف کرده در اول تفسیر آیه الكرسی سوره بقره گفته است [فیقول المثبت بلطفه الجسیم محمدالمشتهر بصدراالدین شیرازی مولدا و القمی مسکنا].

آخوند ملاعلی نوری بر قسمت‌هایی از این کتاب حاشیه های دقیق و لطیف نوشته که با کتاب در سنه ۱۳۲۲ هـ ق در طهران به چاپ سنگی رسیده است در معانی آیات به نحو مرسوم و معهود در بین اهل تفسیر به تفسیر [بیضاوی] اهمیت داده است و در احاطه به اقوال مفسران انواع و اقسام تفسیر از تفاسیر ادبی و عرفانی و حکمی و مشارب مختلف در تفسیر کم نظیر است . ۵۴

باری تفسیر ناتمام و گرانسنگ ملاصدرا را در جامعیت و ژرف نگری و استواری لطف بیان و نگرش عالمانه و محققانه در سیر تفسیرنگاری باید تحولی عظیم به شمار آورد.

چاپهای این تفسیر:

تفسیر ملاصدرا به سال ۱۳۲۲ در طهران به چاپ سنگی همراه با تعلیقات [آخوند ملاعلی نوری] انتشار یافته بود سوره حمد و قسمتی از سوره بقره (آیه الكرسی) و آیه نور نیز جداگانه در تهران نشر یافته بود. پس از این چاپ چاپ تفسیر به حروفچینی و به اشراف و تصحیح آقای سیدعبدالله فاطمی آغاز می شود و جلد اول آن شامل تفسیر سوره حمد و قسمتی از سوره بقره به سال ۱۳۵۲ نشر می یابد و ادامه آن متوقف می گردد.

پس از توقف چاپ حروفی تفسیر فاضل محقق جناب آقای محسن بیدارفر چاپ تفسیر را با تحقیق و تعلیق وارجاع به مصادر با دقت و شایستگی آغاز کردند و مجموع آن را در ۷ جلد انتشار داده اند.

جلدهای ۱ تا ۳ شامل تفسیر سوره حمد و بقره است تا آیه ۶۵ جلد ۴ شامل تفسیر [آیه الكرسي] و [آیه نور] جلد ۵ شامل سوره [یس] جلد ۶ شامل سوره های [سجده] و [حدید]. و جلد ۷ شامل سوره های [واقعه] [جمعه] [طارق] [اعلی] [زلزال].

مجموعه ۷ جلد این چاپ در حروفچینی تحقیق تصحیح به شایستگی دقت و زیبایی سامان یافته است. محقق محترم در پانوشتها منابع احادیث و اقوال را نشان داده و گاه توضیحاتی پیرامون لغات و مطالب متن افزوده است. در پایان مجلدات فهرستهای فنی آمده است بسیار دقیق و سودمند. فهرست آیات روایات اعلام موضوعات و نیز فهرست اصطلاحات و مفاهیم که سودمندی و کارآمدی فهرست اخیر براهل فن پوشیده نیست.

افزون بر کارهای پژوهشی محقق محترم مقدمه ای دارند بر جلد اول مفصل وارزشمند پیرامون: زندگانی ملاصدرا ابعاد فکری وی فهرست دقیق آثار و چگونگی تدوین تفسیر و مسائل سودمند دیگر.

این چاپ همراه است با تعلیقات ملاعلی نوری در پایان مجلدات.

مؤلف تفسیر:

پیشتر با نگاهی اجمالی به شخصیت و زندگانی فیلسوف بزرگ اسلام صدرالمتألهین منابع شرح زندگی وی را ارائه داده ایم ۵۵.

مراجع

پاورقی ها:

۱. نام تفسیر ابوالفتوح مورد اختلاف است. این شهر آشوب با عنوان یاد شده از آن کرده اند (معالم العلماء. ۱۴۱) و شیخ منتخب الدین روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن نامیده است. (فهرست شیخ منتخب الدین) مرحوم میرزا محمدخان نیز همین عنوان را پسندیده و نوشته اند:

بدون شبهه روح تصحیف روض است بقرینه تصریح جمیع ماخذ دیگر آتی الذکر و نیز بقرینه

تصریح خود این شهر آشوب در کتاب دیگر خود مناقب (مقالات قزوینی ج... ۲۷، ۱).

معروفترین مولفات شیخ ابوالفتوح رازی همین تفسیر شریف است و نام آن روح الجنان و روح الجنان است یعنی نسیم خوش بهشت و جان دل و این جناسی شیرین و صنعتی دلنشین است از صنایع بدیع ... و بتصرف بعض ناسخان نام تفسیر در بعض کتب تصحیف شد و روض الجنان نوشته اند چون از لطف این جناس بی خبر بودند و روح الجنان را تکرار پنداشته اند (تفسیر ابوالفتوح: ج ۱، ۱۹) به هر حال این تفسیر اینک معروف به تفسیر ابوالفتوح رازی است. و ما نیز در این مقاله به پیروی از متن مقاله مورد گفتگو روح الجنان... نوشته ایم.

۲. قبل از تفسیر شیخ چند تفسیر دیگر به زبان فارسی نوشته شده بود پس از ترجمه تفسیر کبیر طبری که به دستور منصور بن نوح و بهمکاری جمعی از دانشمندان و فضلاء ماوراءالنهر ترجمه شده بود (سبک شناسی ج ۱، ۱۶۸) تفسیری دیگر بفارسی نگاشته شد با عنوان تاج التراجم تفسیر القرآن الاعاجم بقلم عمادالدین ابوالمظفر طاهر بن محمد اسفراینی (م ۴۷۱) (کشف الظنون ج ۱، ۲۶۸ تاریخ ادبیات در ایران ج ۲، ۹۰۳) و پس از آن ابونصر احمد بن حسن سلیمانی زاهدی تفسیری به پارسی نوشت که به تفسیر زاهدی معروف است. و بالاخره تفسیر سورآبادی است. از ابوبکر عتیق بن محمد هروی سورآبادی (تاریخ ادبیات در ایران ج ۲، ۹۰۲ تحقیق در تفسیر ابوالفتوح ج ۱، ۵۸).

۳. تفسیر ابوالفتوح ج ۱، ۱ چاپ مرحوم آیه الله شعرانی.

۴. مجالس المومنین ج ۱، ۴۹۰.

۵. فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار - شهید مطهری ج ۱، ۱۳۱.

۵. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس ج ۳، ۲۵.

۶. تفسیر ابوالفتوح ج ۱، ۲۶ - ۲۴ مقدمه. و نیز نگاه کنید به تحقیق در تفسیر ابوالفتوح ج ۱، ۲۳۶ - ۲۳۰ که ضمن اشاره به این جنبه تفسیر فهرستی از مباحث کلامی را آورده است.

۷. تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی ج ۱، ۲۳ مولف فهرست مفصلی از مباحث کتاب ارائه داده است صفحات ۲۵۰ - ۲۳۶.

۸. مدرک پیشین. ۲۱۴۲۲۱. آقای دکتر عسکر حقوقی مجموع بخشهای مربوط به قصص انبیاء و تاریخ امتهای گذشته را یکجا گرد آورده و به عنوان جلد سوم تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی به چاپ رسانده است.

۹. تفسیر ابوالفتوح ج ۸، ۴۲.

۱۰. مدرک پیشین ج ۱، ۲۶ مقدمه.

۱۱. مدرک پیشین ۲۷.
۱۲. تاریخ ادبیات در ایران ج ۲,۹۶۵.
۱۳. تفسیر ابوالفتوح ج ۲۳۹۱ مقدمه .
۱۴. تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی ج .
۱۵. معالم العلماء ۱۴۱.
۱۶. ریاض العلماء ج ۲,۱۵۸.
۱۷. مستدرک الوسائل ج ۳,۴۸۷.
۱۸. خدمات متقابل اسلام و ایران ۴۵۹.
۱۹. مجالس المومنین ج ۱,۴۹۰.
۲۰. تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی ج ۱,۱۹۶.
۲۱. تعلقات نقض ج ۱,۱۶۱۱۷۱ یادآوری می کنیم که مقاله مرحوم قزوینی در پایان چاپ مرحوم شعرانی نیز آمده است و در ضمن مجموعه مقالات وی تجدید چاپ شده است ج ۱,۹۹۸.
۲۲. تفسیر ابوالفتوح ج ۷. مقدمه نشر طوبی / ۰۲
۲۳. ۵۹,۱ روض الجنان ج ۱۶,۱۰ مقدمه .
۲۴. مدرک پیشین ۱۵. برای آشنائی بیشتر با تفسیر ابوالفتوح رک : تعلقات نقض ج ۱. مقدمه مرحوم شعرانی بر تفسیر فهرست کتابخانه مدرسه شهید مطهری ج ۱,۱۲۹ تاریخ ادبیات در ایران ج ۲,۹۶۴ و نیز مراجعه کنید به کتاب سودمند تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی
۲۵. تفسیر گازر مقدمه صفحه (ی).
۲۶. مدرک پیشین (م).
۲۷. مدرک پیشین (مج) برای آشنائی بیشتر با تفسیر گازر رک : فهرست کتب خطی آستان قدس ج ۱,۴۴۷ چاپ دوم فهرست کتابخانه مدرسه شهید مطهری ج ۱,۱۰۱ مقدمه تفسیر گازر و لا..

۲۸. مستدرک الوسائل ج ۳، ۴۸۸.

۲۹. مقالات قزوینی ج ۱، ۱۵۶.

۳۰. ریاض العلماء ج ۲، ۱۵۶.

۳۱. مجالس المومنین ج ۱، ۴۹۰.

۳۲. ریحانه الادب ج ۷، ۲۲۶.

۳۳. ریاض العلماء ج ۲، ۱۶۱ مستدرک الوسائل: ج ۳، ۴۸۷ مقالات قزوینی ج ۱، ۴۳.

۳۴. مرحوم محدث ارموی ج ۲، ۱۶۱ مستدرک الوسائل ج ۳، ۴۸۷ مقالات قزوینی ج ۱، ۴۳.

۳۴. مرحوم محدث ارموی با دقت و موشکافی ویژه خود ۵۵۴ را به عنوان سال وفات ابوالفتوح تعیین کرده اند.
تعلیقات نقض ج ۱، ۱۶۱ - ۱۵۵.

برای آگاهی بیشتر از شرح حال وی رک :

ریاض العلماء ج ۲، ۱۵۶ روضات الجنات ج ۲، ۳۱۴ الثقات العیون ۷۹. مستدرک الوسائل: ج ۳، ۴۸۷ ریحانه الادب ج ۷، ۲۲۶ مقالات قزوینی ج ۱. مقدمه تفسیر ابوالفتوح چاپ مرحوم سخنرانی مقدمه تفسیر گازر بتصحیح مرحوم ارموی تعلیقات نقض ج ۱، ۱۷۲ - ۱۵۱ مفاخر الاسلام ج ۳، ۴۲۵ و ...

۳۵. خدمات متقابل اسلام و ایران ۴۶۱ .

۳۶. ریاض العلماء ج ۵، ۳۰۱.

۳۷. الذریعه ج ۲۵، ۱۲۴.

۳۸. الذریه ج ۲۴، ۳۶۰. تفسیر برهان پس از چاپ دو جلد بقطع رحلی بزرگ که به سال ۱۰۳۲ به چاپ حروفی و با تصحیح مقابله آقای سید محمود موسوی زرنندی انتشار یافته است و همین چاپ بارهای باراست که تجدید شده است .

۳۹. امل الامل ج ۴۰. ۲، ۳۴۱.

۴۰. ریحانه الادب ج ۱، ۲۳۳.

۴۱. لولوه البحرین ۶۳.

۴۲. همان مدرک ۶۴.

۴۳. اعیان الشیعه ج ۱۰، ۲۴۹.

۴۴. ریاض العلماء ج ۵، ۳۰۰. برای آگاهی بیشتر از شرح حال و آثار روی رک : ریاض العلماء ج ۵۰، ۲۹۸ اعیان الشیعه ج ۱۰، ۲۴۹ لولوالبحرین ۶۳. روضات الجنات ج ۸، ۱۸۱ انوارالبدرین ۱۳۶. ریحانه الادب ج ۱، ۲۳۳ فوائدالرضویه ۷۰۵. الکنی و الالقاب ج ۳، ۱۰۷ مستدرک الوسائل ج ۳، ۳۸۹ و نیز بنگرید به کتاب سودمند زندگینامه علامه بحرینی سیدمحمد برهانی .

۴۵. نورالثقلین ج ۱/۰۲/

۴۶. امل الامل ج ۲، ۱۵۴.

۴۷. روضات الجنات ج ۴، ۲۱۳.

۴۸. نورالثقلین ج ۱(ج).

۴۹. امل الامل ج ۲، ۱۵۴.

۵۰. برای آگاهی بیشتر رک : ریاض العلماء ج ۳، ۱۴۷ روضات الجنات ج ۴، ۲۱۳ امل الامل ج ۲، ۱۵۴ الذریعه ج ۱۴، ۴۳ ریحانه الادب ج ۰۳/

۵۱. تفسیرالقرآن الکریم ج ۶/۰۶/

۵۲. همان مدرک ۱۴۱.

۵۳. همان مدرک ج ۴، ۱۶۱ و ۱۱۶.

یادآوری کنیم که این نگاه گذرا به تفسیر گرانقدر صدرالمتالهین را براساس یادداشت دوست فاضل و سختکوش جناب آقای محسن بیدارفر که بدرخواست ما نوشته بودند تنظیم گردید وی سالهاست که مشغول تحقیق دقیق و نشر شایسته و محققانه این تفسیراست که چگونگی کار و را در متن مقاله توضیح خواهیم داد

۵۴. رسائل فلسفی ۴۸.

۵۵. مجله حوزه شماره ۷، ۳۲.

امام خمینی

امروز ما مواجه با همه قدرتها هستیم و آنها در خارج و داخل طرح ریزی می کنند برای اینکه این انقلاب را بشکنند و این نهضت اسلامی و جمهوری اسلامی را شکست بدهند و نابود کنند... حفظ جمهوری اسلامی از حفظ یک نفر و لو امام عصر باشد اهمیتش بیشتر است برای اینکه امام عصر هم خودش را فدا می کند برای اسلام . .

...اسلام یک ودیعه الهی است پیش ملتها که این ودیعه الهی برای تربیت افراد و برای خدمت به خودافراد هست و حفظ این بر همه کس واجب عینی است .